

УДК 39(477.82):911.372(1-22)]”185/191”

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12473>

ТИПОЛОГІЯ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ВОЛИНИ У ДОКУМЕНТАХ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Григорій РАЧКОВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра етнології

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна

e-mail: hryhorij.ra@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3116-6268>

У статті проаналізовано основні соціальні типи сільських поселень, що історично склалися на території історико-етнографічної Волині – село, присілок (виселок), хутір. Щоправда, сама номенклатура населених пунктів у писемних джерелах була значно численнішою. Тип сільського поселення найчастіше визначався його соціально-економічними функціями, що відображали зміни, які відбувалися на місцевому рівні у промисловості, торгівлі, сільському господарстві. З укрупненням населених пунктів частина мешканців виселялася на земельні угіддя поза межами нуклеарного поселення, утворюючи виселки та присілки. Процес утворення хуторів, які спочатку мали характер тимчасового сезонного поселення на віддаленій ділянці власної землі, відображав приріст населення, утворення нових господарств, системи господарювання тощо. Будівництво мережі залізничних доріг дало життя населеним пунктам, що мали статус залізничної станції, роз'їзду та ін.

Джерелом для аналізу сукупності назв типів поселень, що побутували у середині ХІХ ст., стали матеріали з Волинської губернії для укладення «Списків населених місць» – серійного видання Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, що відрізнялися інформативністю і повнотою охоплення населених пунктів. При вивченні поселень певну проблему складає різне тлумачення співзвучних термінів, що не мають місцевих відповідників для передачі смислового навантаження типів поселень, на кшталт російських визначень «деревня» чи «посьолок». У попередні історичні періоди ця проблема полягала у пристосуванні офіційної термінології до локального побутового вживання. У місцевих умовах відбулося лише механічне перенесення дефініцій російського походження на кшталт «деревні» чи «посьолка» як позначення певної частини сільських поселень, без урахування при цьому соціально-економічного змісту поселення.

Терміни, що позначають типи поселень, зберігають важливе значення у вивченні сільських поселень України, оскільки допомагають з'ясувати історію формування поселенської структури і є похідними різних соціально-економічних та історико-політичних умов.

Ключові слова: історико-етнографічна Волинь, історія, етнологія, матеріальна культура, сільські поселення, містечко, село, присілок, хутір

Важливою частиною вивчення матеріальної культури етносу є поселення, оскільки їхні типи та форми засвідчують певні етнічні традиції, особливості господарських занять, природно-географічного середовища тощо. Залежно від предмета дослідження поселення дослідники класифікують по-різному.

Різноманітний підхід у дослідженні поселень зумовив нагромадження типологічно неоднорідної термінології для класифікації поселень.

Теоретико-методологічним питанням досліджень історичної типології сільських поселень України і проблемам розвитку сільських поселень присвятили праці Григорій Стельмах, Роман Сілецький¹. Регіональні особливості поселень Волині досліджували Михайло Костюк, Валентина Надольська, Валентина Кихтюк, Наталія Торчинська, Микола Торчинський².

Метою цієї публікації є спроба охарактеризувати походження і значення сукупності термінів, що вживаються для означення типів сільських поселень на території Волині, які побутували в російській офіційній державній документації у середині XIX – на початку XX ст., і формування єдиного підходу до визначення та класифікації сільських поселень Волині.

Зміст визначення «типи поселень» не був чітким і однозначним. У писемних джерелах і працях дослідників різновиди самих поселень (село, присілок, хутір тощо) визначалися як «назва місць поселень»³, «рід поселення» (в оригіналі – «какого рода поселение»)⁴, «позначення заселених місць» («обозначение обитаемых мест»)⁵, «типи поселень», «види поселень», «категорії поселень»⁶, «устрій поселень», «характер поселень», «історичні типи поселень», «тип населених місць»⁷. Відмінності у плануванні населених пунктів окреслювали термінами «форми поселень», «типи розселення», «типи поселення»⁸ тощо.

¹ Григорій Стельмах, *Історичний розвиток сільських поселень на Україні : історико-етнографічне дослідження* (Київ : Наукова думка, 1964); Роман Сілецький, *Сільське поселення та садиба в українських Карпатах XIX – початку XX ст.* (Київ : Наукова думка, 1994).

² Михайло Костюк, *Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.)* (Тернопіль : Підручники і посібники, 2003); Валентина Надольська, “Забузькі голендри на Волині: походження, господарство, культура”. *Краєзнавство* 1 (2013): 167–172; Валентина Кихтюк, “Основні типи та кількість поселень на Волині, Острозький краєзнавчий збірник 5 (2012): 216–225; Наталія Торчинська і Микола Торчинський, *Словник власних географічних назв Хмельницької області* (Хмельницький : Авіст, 2008).

³ Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1290 (Фонд Центрального статистического комитета МВД), оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть II, 1859 г.), арк. 666, доступно 18 лютого 2023, <https://www.prilib.ru/item/466674>.

⁴ Там же, арк. 421.

⁵ Там же, спр. 117 (Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть II, 1859 г.), арк. 313, доступно 25 лютого 2023, <https://www.prilib.ru/item/466673>.

⁶ Сергей Ковалев, “Вопросы терминологии в географическом изучении сельского расселения”. *Вопросы географии*, сб. 14 : География населения (москва : Государственное издательство географической литературы, 1949): 30–32; Стельмах, *Історичний розвиток сільських поселень на Україні*, 27.

⁷ Ковалев, “Вопросы терминологии в географическом изучении сельского расселения”, 31–32; Сергей Ковалев, *Сельское расселение (географическое исследование)* (москва : Издательство московского университета, 1963), 57.

⁸ Михаил Витов, “О классификации поселений”. *Советская этнография* 3 (1953): 34; Стельмах, *Історичний розвиток сільських поселень на Україні*, 27.

Таким чином, різні поняття часто позначали одним терміном і, навпаки, однакові за змістом поняття – розбіжними визначеннями.

Сучасна наука використовує декілька типологій поселень: генетичну, соціально-економічну, топографічну, кількісну (за числом дворів або мешканців) та ін.⁹ В етнології під типом поселення розуміють його соціально-економічний різновид¹⁰.

Основними соціальними типами сільських поселень, що історично склалися на території історико-етнографічної Волині, як і скрізь в Україні, були село, присілок (виселок) та хутір. Щоправда, сама номенклатура населених пунктів у писемних джерелах була значно численнішою.

Після приєднання території Правобережної України, в тому числі й історико-етнографічної Волині, до Російської імперії відбувався постійний процес адаптації до положень, принципів і культурних традицій, якими жила Російська імперія. Водночас на інкорпорованій території впроваджувалися імперські правові норми та механізми управління, що діяли в центральних російських губерніях. Будь-який вияв місцевих особливостей російська влада вважала невідповідним імперським інтересам і небезпечним наслідком перебування у складі Речі Посполитої, що підлягав «обрусенню». Одним із проявів політики «обрусення» було впровадження в український політико-адміністративний лексикон назв і термінів, запозичених з російської мови. Це також проявлялося у вживанні термінів, не притаманних для історичної спадщини місцевого населення. Загалом, кожен політичний режим робив спроби перевести визначення різновидів типів поселень у власну знакову систему. Проте, незважаючи на спроби уніфікації, на українській етнічній території побутували визначення типів поселень, що склалися в процесі їх історичного розвитку. Наприклад, як спадок процесу розвитку поселень часів Речі Посполитої залишилося означення такого типу поселення як «містечко», що побутувало до кінця першої чверті XX ст. У часи радянського режиму ця дефініція з 1925 р. була замінена поняттям «селище міського типу»¹¹. Варто при цьому зазначити, що «селищем» в українців називалося місце, де в минулому було якесь поселення¹².

⁹ Эммануил Рикман, «Типология традиционных поселений в румынской этнографии». *Типология основных элементов традиционной культуры* (москва : Наука, 1984), 106–114; Ковалев, *Сельское расселение (географическое исследование)*, 57; Витов, «О классификации поселений», 34; Стельмах, *Історичний розвиток сільських поселень на Україні*, 5–38.

¹⁰ Сілецький, *Сільське поселення та садиба в українських Карпатах XIX – початку XX ст.*, 28.

¹¹ «Про загальну назву селищ міського типу». *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1925 рік. Відділ перший* (Харків : Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1925), 1015–1016.

¹² Николай Теодорович, *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*, т. 3 : Уезды Кременецкий и Заславский (Почаев : Типография Почаево-Успенской Лавры, 1893), 685; *Словарь української мови*. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : В 4 томах, т. 4 : Р–Я (Київ : Наукова думка, 1997), 112; Александр Потебня, *К истории звуков русского языка. Этимологические и другие*

Упродовж першої половини XIX ст. основним джерелом відомостей про населені місця та чисельність населення в них були так звані ревізії – переписи населення, що платило подушний податок і підлягало рекрутській повинності¹³. Власне, суто фіскальний характер усіх необхідних статистичних даних дозволяв державним посадовим особам ігнорувати перші спроби здійснити укладення докладних списків сільських поселень¹⁴.

Із розвитком продуктивних сил і необхідністю проведення аграрних реформ пов'язані спроби укладення загального переліку поселень Російської імперії. Цей процес був пов'язаним з реорганізацією статистичних установ у 1850-х – на початку 1860-х років. У грудні 1852 р. Статистичне відділення було реорганізоване у Статистичний комітет, який черговим законом від 4 березня 1858 р. був перетворений на Центральний статистичний комітет при Міністерстві внутрішніх справ. Губернські статистичні комітети підпорядковувалися Центральному статистичному комітету, який повинен був надавати їм «настанови та вказівки» стосовно організації статистичної роботи, методики збирання і обробки отриманих результатів. Хоча перелік обов'язків для губернських статистичних комітетів було значно скорочено, але встановлення кількості населених пунктів залишалося одним із важливих завдань у їхній діяльності¹⁵.

Повна відсутність фінансування робила комітет залежним від підтримки губернської адміністрації. Фінансувалася лише посада секретаря губернського комітету, який вів документацію та опрацьовував поточні матеріали. Тому необхідні дані для губернських статистичних комітетів збирали уїзді справники, станові пристави, адміністрація волосних правлінь, учителі, сільські священники. За законом «Положення про губернські статистичні комітети» від 26 грудня 1860 р. змінювалися умови фінансування комітетів і встановлювалася вимога, за якою секретар повинен був мати вчене звання або принаймні університетську освіту. До обов'язків комітетів належало ведення місцевої статистики про чисельність населення, кількість і якість земель, продуктивні сили, а також укладення та публікація докладних описів губерній.

Ще у 1854 р. Статистичним комітетом було видано циркуляр, за яким для кожної губернії пропонувалося скласти опис міст та уїздів і докладний

заметки (Варшава : Типография М. Земкевича и В. Новаковского, 1883), 18; Александр Потенбня, “Этимологические заметки: село, деревня и т. п.”. *Русский Филологический Вестник* 5 (1881), 120.

¹³ Л. И. Панин, “«Списки населенных мест» Российской империи как исторический источник”. *Археологический ежегодник за 1959 год*, ред. Михаил Тихомиров (Москва : Издательство Академии наук СССР, 1960), 184; РДИА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 312, доступно 18 лютого 2023, <https://www.prlib.ru/item/466674>.

¹⁴ Блюма Вальская, “Об экономико-географическом изучении России в первой половине XIX века”. *Вопросы географии. Сборник 10 : Экономическая география СССР*, ред. Николай Баранский (Москва : ОГИЗ, 1948), 44.

¹⁵ *Статистические таблицы Российской Империи за 1858 год*, вып. 2, ред. Артур Бушен (Санкт-Петербург : Типография К. Вульфа, 1863), 69.

перелік поселень¹⁶. Формування матеріалів для видання «Повного списку населених місць Російської імперії» проходило настільки повільно, що для його пришвидшення 9 квітня 1859 р. Міністерство внутрішніх справ оприлюднило чергове розпорядження, яке містило основні положення програми і порядок збирання інформації¹⁷. Перший пункт цієї програми передбачав зазначення власної назви населеного пункту із вказівкою на його тип і правовий статус (в оригіналі – «Название населенного места с пояснением какого оно рода, городское или сельское, и какого ведомства»). Проте офіційного визначення поняття «населений пункт» чи «населене місце» в офіційній статистиці на той час не існувало¹⁸. Відтак у програмі не було визначення об'єкту дослідження, що в свою чергу призвело до плутанини в типології поселень при укладанні «Списків».

У період з 1861 по 1885 роки було видано 42 випуски «Списків населених місць Російської імперії», кожен з яких відповідав окремій губернії. Матеріали з Волинської губернії за 1859 р. та уточнені списки за даними 1866 р. до Центрального статистичного управління надійшли, але так і не були опубліковані. Матеріали з Волинської губернії у вигляді трьох справ відклалися в Російському державному історичному архіві у фонді Центрального статистичного комітету¹⁹. Невиданими залишилися також списки поселень суміжних губерній – Київської та Подільської.

За відсутності загальної системи у кожному регіоні Російської імперії продовжували побутувати місцеві визначення для однорідних типів поселень. Власне з цієї причини до попередніх зібраних матеріалів згодом вимагалось додати словник з поясненнями типів поселень для кожної губернії. В опублікованих випусках «Списків поселень» такий словник входив до структури видання, щоправда навіть у його назві не було тотожності: «Объяснение значения некоторых мест поселений», «Объяснение различных наименований населенных мест», «Объяснение некоторых топографических терминов, встречающихся в настоящем списке и употребляемых в губернии»²⁰.

У програмі для збору основних відомостей про населені пункти у першому ж пункті були наведені взірці типів поселень: місто, слобода, село, колонія, деревня, починок, хутір. Міста об'єктом статистичного дослідження стали

¹⁶ Панин, ««Списки населенных мест» Российской империи как исторический источник», 185.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 88 (Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть I, 1859 г.) доступно 22 вересня 2022, <https://www.prlib.ru/item/466672>; спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.); спр. 117 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.).

²⁰ Там же, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 652.

дещо раніше, тому основна увага була спрямована на поселення, розташовані у сільській місцевості.

За матеріалами губерньського статистичного комітету при укладенні «Списків поселень» у 1859 і 1866 роках було зафіксовано загалом 26 типів населених пунктів: місто, містечко, село, деревня, хутір, слобода, слобідка, урочище, присілок, виселок, колонія, миза, юридика, фільварок, корчма, рудня, буда, гута, гамарня, дача, тартак, передмістя, поштова станція, млин, застінок, посад. Варто зауважити, що у списках 1859 р. відсутні такі типи поселень як дача, застінок і посад, проте вони згадуються у документах 1866 р. Натомість у списках повторного обліку вже не трапляються такі окремі поселення як буди, гамарні та поштові станції.

Перелік визначень типів поселень, поширених у Волинській губернії, на вимогу Центрального статистичного комітету був укладений лише у 1873 р.²¹ У документі під назвою «Объяснение значения названий некоторых мест поселений Волынской губернии» за підписом секретаря Волинського статистичного комітету В. Рогге згадано 26 дефініцій, значення яких вважали за необхідне пояснити місцеві працівники²². Загалом ці позначення поселень об'єднані у 16 груп: село; деревня і сільце; слобода; хутір; болярка і балярка; буда і будка; воля, волиця, волька і вулька; голендерня; голендри; гута, гутка, гутисько; майдан, майданок; рудня, рудка; тартак; фільварок; юридика; миза і посада.

Проте, як видно зі словника, частково ці позначення складали визначення типів поселень, а також були частинами власних назв населених пунктів, що вказували на походження цих поселень.

У списках поселень 1859 і 1866 рр., до яких додавалося «Объяснение значения названий», знайшли місце лише 24 терміни для позначення типів поселень: містечко, село, деревня, хутір, слобода, урочище, присілок, виселок, колонія, фільварок, юридика, корчма, рудня, буда, гута, гамарня, дача, тартак, передмістя, поштова станція, млин, застінок, посад і миза.

Після початкового опрацювання зібраних статистичними органами матеріалів «Списків поселень Російської імперії» робилися спроби систематизувати типи поселень і звести до одного зразка, проте, як виявилось згодом, вони не дали сподіваних наслідків. Наприклад, у передмові до видання «Статистичних таблиць Російської імперії» (1863) всі населені місця поділялися на три групи: 1) адміністративно-промислові, 2) сільські суцільні й великі та 3) сільські невеликі або ж окремі²³.

²¹ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 652, 666–669.

²² Там же, арк. 666–669.

²³ *Статистические таблицы Российской Империи за 1858 год*, вып. 2, 89.

Перша група складалася з 9 підгруп, з яких у Волинській губернії були обліковані лише чотири типи таких адміністративно-промислових поселень: крім 12 міст і 142 містечок було зафіксовано ще 10 передмість і 103 промислові заклади, до яких відносилися буди, гути, рудні й тартаки²⁴. До другої групи сільських суцільних поселень входило 19 підгруп. Кожну окрему підгрупу могли складати один тип поселення або ж кілька. Наприклад, в одну підгрупу входили такі типи поселень як висілки, присілки, посьолки та поселення (в оригіналі – выселки, приселки, поселки и поселения). З них у Волинській губернії зафіксовано 9 підгруп: слободи і слобідки (283 одиниці), села (1342), селенія (136), дерєвні (1705), маєтки (5), колонії (22), присілки (висілки, посьолки, поселення) (21), хутори (131) та юридики (2)²⁵.

Третя група – невеликі чи одиночні сільські поселення, складалася з 23 під-розділів. З них у Волинській губернії було зафіксовано лише 6 типів, що об'єднували 98 поселень: 48 миз, 23 фільварки, 6 урочищ, дві поштові станції, 17 корчем і дві окремі одиночні споруди²⁶.

На практиці терміни «населенное место» і «поселок» зазвичай вживалися як синонімічні. Голова Статистичної ради при Міністерстві внутрішніх справ Пьотр Семьонов у 1880 р. намагався спростити типологічну структуру означення населених пунктів, сформулювавши визначення поселення, що не припускало би різних тлумачень: «Посьолок (рос. поселок) – кожна група суміжних споруд, що стоять окремо від іншої такої групи, або навіть кожна окрема, віддалена від головного посьолка споруда, що не перебуває з ним у зв'язку, як, наприклад, млини, лісові сторожки тощо»²⁷. Зважаючи на те, що в різних адміністративно-територіальних одиницях у поняття посьолок вкладали відмінний зміст, воно так і не стало однозначним у трактуванні. Крім загальної назви населеного пункту взагалі, цим терміном називали аналог висілка – малодвірного поселення, що виділилося з більшого населеного пункту²⁸.

Основним типом сільського поселення на Волині, як, зрештою, і в інших регіонах України²⁹, було **село** – традиційний осередок проживання українців,

²⁴ *Статистические таблицы Российской Империи за 1858 год*, вып. 2, 91.

²⁵ Там же, 92–93.

²⁶ Там же, 94–95.

²⁷ *Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России: по данным обследования, произведенного статистическими учреждениями М-ва внутренних дел, по поручению Статистического совета* (Санкт-Петербург : Изд. Центрального статистического комитета, 1880), Вып. 1 : Губернии центральной земледельческой области, LI.

²⁸ *Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел* (Санкт-Петербург : Издательство Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1861), вып. 1 : Архангельская губерния, XXII; *Списки населенных мест Российской империи...* (1863), вып. 6 : Владимирская губерния, LIV; *Списки населенных мест Российской империи...* (1863), вып. 13 : Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством, XXX.

²⁹ Сілецький, *Сільське поселення та садиба в українських Карпатах XIX – початку XX ст.*, 29.

більшість жителів якого були зайняті у сільському господарстві. Село – це переважно багатодвірне розташування індивідуальних садиб у межах однієї сільської громади, мешканці якої володіли або користувалися спільними орними, сіножатними, лісовими та іншими ділянками сільськогосподарських угідь.

У словнику, складеному працівниками Волинського статистичного комітету, село тлумачилося як заселена місцевість, де є церква³⁰. Село визначається як головне поселення, що виконує певні адміністративні та господарські функції та до якого тяжіє група поселень – деревень³¹. Це тлумачення загалом відповідало трактуванню такого типу поселень, що вживалося в офіційних документах Росії, зокрема в опублікованих «Списках поселень»³². У документах, що походять з Харківської губернії, вказувалося, що «село» не завжди має таке ж значення, що й у російських губерніях, де воно означає «деревню з церквою»³³. Проте навіть у власне російських губерніях не було чіткого визначення змісту цих типів поселень. Наприклад, на півночі Росії в Архангельській губернії не було виразного розмежування між селами і деревнями – зі статусом села подані поселення, в яких не було церкви, і навпаки, як деревні подавалися населені пункти, в яких церква була³⁴. На це свого часу звертав увагу Олександр Потебня, коли подавав приклади, що селом на півночі називали ділянку з одним двором, а в окремих випадках взагалі без двора³⁵.

В адміністративно-церковному відношенні поселення з церквою виконувало роль центру парафії, до якого належали і мешканці кількох навколишніх поселень. Іноді до однієї парафії були зачислені кілька сіл з церквами. Крім безпосередньо релігійних функцій, парафії виконували чимало обов'язків цивільного та поліцейського характеру, зокрема вели офіційний облік парафіян, складали списки військовозобов'язаних членів церковної громади. До обов'язків парафіяльного духовенства також входила реєстрація актів цивільного стану, від яких залежала соціальна і майнова правоздатність підданих імперії.

Належність сільських населених пунктів до однієї парафії була покладена в основу формування низової ланки територіально-адміністративного поділу – волості. Зокрема в межах одного уїзду не дозволялося розділяти між різними волостями поселення, що належали до однієї парафії. Таким чином кілька

³⁰ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 666.

³¹ Витов, «О классификации поселений», 36.

³² *Списки населенных мест Российской империи...* вып. 13 : Екатеринославская губерния, XXX; *Списки населенных мест Российской империи...* (1862), вып. 33 : Полтавская губерния, XXXIII; *Списки населенных мест Российской империи...* (1868), вып. 47 : Херсонская губерния, LXXVIX; *Списки населенных мест Российской империи...* (1866), вып. 48 : Черниговская губерния, LIX.

³³ *Списки населенных мест Российской империи...* (1869), вып. 46 : Харьковская губерния, XCV.

³⁴ *Списки населенных мест Российской империи...* вып. 1 : Архангельская губерния, XXIII.

³⁵ Потебня, «Этимологические заметки: село, деревня и т. п.», 127.

парафій складали волость. Власне кажучи, парафія була найменшою низовою ланкою не тільки у церковно-адміністративному відношенні, але й в адміністративно-територіальному устрої. Проте траплялися і винятки – до парафії з центром у містечку Озеряни Новодвірської волості Володимирського уїзду належали села Вітоніж Луцького та Солотвин Ковельського уїздів³⁶, а до парафії села Погорільці Кременецького уїзду належала церква села Воробіївки Острозького уїзду³⁷.

За російською адміністративною системою статус села, як правило, могли мати лише ті поселення, що були центрами волості, яка об'єднувала менші населені пункти. Це практикувалося на російській етнічній території. Але на теренах етнографічної Волині цей принцип не мав поширення. Скажімо, у Дубенському уїзді за наявності 15 волосних центрів із 279 сільських поселень, облікованих у 1892 р., нараховувалося 144 поселення з церквою, з яких 82 населених пункти були парафіяльними центрами³⁸. Наприклад, до парафії з центром у селі Косарів належали два поселення з церквою – Мошків і Кораблище³⁹, до однієї парафії входили села Малеве та Русинове Берестечко⁴⁰, до парафіяльного центру у селі Добрятин були приписані церкви сіл Перевередів та Остріїв⁴¹. У Острозькому уїзді в 14 волостях станом на 1892 р. було 116 сільських поселень з церквою, з яких парафіяльними центрами були 80 населених пунктів. У Старокостянтинівському уїзді 30 зі 108 поселень з церквою були приписані до інших парафіяльних осередків.

У документах XIX ст. іноді зустрічається визначення «селеніє», що вживається не у загальному значенні як «населене місце», «поселення», а як тип населеного пункту. Зокрема у списках поселень термін «селеніє» вживається стосовно населених пунктів зі статусом села. Наприклад, у підсумкових таблицях поселень, що входили до першого поліційного стану Володимирського уїзду, всі села фігурують в групі «селенія»⁴². До цієї ж категорії записані села другого стану цього ж уїзду в списках 1859 р., натомість у списках 1866 р. подаються вже як села⁴³. Подібне ототожнення «села» і «селенія» спостерігається в документах інших уїздів губернії – Кременецького, Житомирського, Луцького, Новоград-Волинського, Острозького, Рівненського і Старокостянтин-

³⁶ *Девятисотлетие православия на Волыни. 992–1892 г., ч. 2* : Статистические сведения о приходах Волынской епархии (Житомир : типо-лит. Е. П. Льва, 1892), 96.

³⁷ Там же, 310.

³⁸ Підраховано за: *Девятисотлетие православия на Волыни*, ч. 2.

³⁹ *Девятисотлетие православия на Волыни*, ч. 2, 136.

⁴⁰ Там же, 148.

⁴¹ Там же, 130.

⁴² РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 88 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть I, 1859 г.), арк. 16 зв., 58 зв.

⁴³ Там же, арк. 21 зв., 76 зв.

нівського. Проте саме визначення «селенія» відсутнє у словнику «Объяснение значения некоторых мест поселений Волынской губернии».

У поясненні типів поселень Катеринославської губернії «селеніє» трактується як «поселення державних селян, з церквою чи молитовним будинком, іноді й без них»⁴⁴, тоді як у подібному словнику з Чернігівської губернії вказано, що «слово селеніє в народі не вживається»⁴⁵. Така невизначеність у трактуванні терміну згодом спричинила узагальнення, що селенія від сіл нічим не відрізняються⁴⁶.

У номенклатурі поселень Російської імперії з-поміж інших виділяються населені місця з означенням «сільце» (рос. сельцо). Під цією назвою розуміли поселення, в якому знаходився маєток поміщика, завдяки чому населений пункт набував статусу центру поміщицького землеволодіння⁴⁷. Проте на українській етнічній території поселення такого типу існували лише як виняток⁴⁸. Наприклад, у «Списках поселень» Херсонської губернії вказано, що «сільце – населена місцевість із садибою поміщика»⁴⁹. У Катеринославській губернії сільце визначалося як «поселення, що складається з поміщицького будинку та господарських споруд»⁵⁰, що більше подібне до означення фільварку як поміщицького осередку. На території Слобожанщини, як зазначають дослідники, у другій половині XIX ст. назва сільце вживалася довільно для позначення малодвірних поселень без церкви, але з поміщицькою садибою, або ж для окреслення невеликих поселень, в яких церква була⁵¹. На території Чернігівської губернії працівники статистичного комітету вказували, що назва сільце зустрічається рідко і може вживатися лише стосовно невеликих поселень⁵².

Очевидно, що під впливом типових загальноросійських зразків для опису поселень термін «сільце» (сельцо) у документах, що походять з Волинської губернії, трапляється як однорідне поняттю деревня. Обидві ці лексеми означали поселення, в яких не було церкви⁵³. Незважаючи на наявність у документах Волинського губернського статистичного комітету тлумачення терміну «сільце», у самих списках поселень це визначення не згадується жодного разу. У місцевій традиції «сільце» могло вживатися як топонім для

⁴⁴ Списки населенных мест Российской империи ... вып. 13 : Екатеринославская губерния, XXX.

⁴⁵ Списки населенных мест Российской империи ... вып. 48 : Черниговская губерния, LIX.

⁴⁶ Статистические таблицы Российской Империи за 1858 год, вып. 2, 105.

⁴⁷ Списки населенных мест Российской империи ... вып. 6 : Владимирская губерния, CIV; Списки населенных мест Российской империи ... (1863), вып. 15 : Калужская губерния, XXXV.

⁴⁸ Статистические таблицы Российской Империи за 1858 год, вып. 2, 106.

⁴⁹ Списки населенных мест Российской империи ... вып. 47 : Херсонская губерния, LXXVIX.

⁵⁰ Списки населенных мест Российской империи ... вып. 13 : Екатеринославская губерния, XXX.

⁵¹ Списки населенных мест Российской империи ... вып. 46 : Харьковская губерния, XCV.

⁵² Списки населенных мест Российской империи ... вып. 48 : Черниговская губерния, LIX.

⁵³ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии ... Часть II, 1859 г.), арк. 666.

означення невеликого за розмірами поселення. Поселення з ойконімом Сільце згадані у списках поселень кінця XIX – першої половини XX ст. Поселення з власною назвою Сільце зафіксовані у Кривинській волості Острозького уїзду (воно перестало існувати внаслідок виселення при будівництві Хмельницької АЕС) та Березнівській волості Рівненського уїзду (у 1933 р. включене у межі міста Березне)⁵⁴.

Для означення частини сільських поселень Волині в офіційних документах вживалося притаманне для російської лексики означення «дерєвня», яким позначали невелике селянське поселення без церкви⁵⁵.

Олександр Потебня відзначав, що російська лексема «деревня» первісно означала «ділянку лісу, розчищену під ріллю»⁵⁶. Згодом ця дефініція трансформувалася до визначення «рілля і двір у ній» та «невелике поселення»⁵⁷. В українській мові співзвучна лексема «деревня» побутувала в кількох значеннях: «будиноку», «колоди дерева» або ж «вироби з дерева (вози, плуги, ярма, граблі, осі) за виключенням посуду з дерева (бочки, кадки, барила, миски, ложки)»⁵⁸. Як зауважували сучасники, назва «деревня» для означення поселень на території українських губерній побутувала лише в офіційних документах⁵⁹. Варто зазначити, що українське населення Слобожанщини деревнями називало лише поселення, в яких мешкали росіяни, що перебували у власності поміщиків⁶⁰.

Залежно від уїзду кількісне співвідношення поселень цього типу було різним. Наприклад, станом на 1859 р. у Володимирському уїзді налічувалося 210 дерєвень і 178 сіл, у Дубенському – відповідно 141 та 135, в Острозькому уїзді – 115 і 98, тоді як у Кременецькому – 91 дерєвня та 151 село⁶¹.

⁵⁴ *Список населенных мест Волынской губернии. 1887* (Житомир : Издание Волынского губернского статистического комитета, 1887), 52, 84; *Список населенных пунктов Волынской губернии. 1899* (Житомир : Типо-литография Угер и Блох, 1899), 57, 78; *Список населенных мест Волынской губернии. 1906* (Житомир : Волынская губернская типография, 1906), 185, 207; *Список населенных мест Волынской губернии. 1911* (Житомир : Волынская губернская типография, 1911), 356.

⁵⁵ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 666.

⁵⁶ Потебня, «Этимологические заметки: село, деревня и т. п.», 128–129; Потебня, *К истории звуков русского языка. Этимологические и другие заметки*, 19–20.

⁵⁷ Татьяна Стась, «Названия угодий, расчищенных под пашню или сенокос, связанные с выкорчевыванием пней и кустарника». *Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. пр.*, вип. 2 (Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019), 38.

⁵⁸ Потебня, «Этимологические заметки: село, деревня и т. п.», 127–128; Потебня, *К истории звуков русского языка. Этимологические и другие заметки*, 18–19.

⁵⁹ Афанасий Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России* (Київ : В университетской типографии, 1851), 196, 675; *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 33 : Полтавская губерния, XXXII.

⁶⁰ *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 46 : Харьковская губерния, XCIV.

⁶¹ Підраховано за: РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 88 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть I, 1859 г.); спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.).

Очевидно, що адміністративний статус населеного пункту змінювався, коли в поселенні споруджували церкву. Наприклад, із завершенням спорудження церкви селами в офіційній документації почали називатися колишні деревні Тумин і Житани Микулицької волості Володимирського уїзду, Пилипо-Кошари Миропольської волості, Клементаль Рогачівської волості Новоград-Волинського уїзду, Понора Ганнопільської волості Острозького уїзду. Варто зауважити, що навіть коли церква у селі була знищена пожежею, у всіх наступних статистичних матеріалах населений пункт продовжував зберігати свій попередній статус. Наприклад, у 1895 р. згоріли церкви у селах Верба Володимир-Волинського та Гнідава Луцького уїздів, у 1903 р. – у селах Садів Луцького та Обгів Дубенського уїздів, але у списках поселень 1906 і 1911 рр. згадані поселення вказані як села⁶².

Певну частину поселень Волинської губернії в ділових документах позначали як **слободи**. Визначення таких поселень також має локальну специфіку. Поселення цього типу поширилися у XVI ст. при освоєнні незаселених земель. З метою залучення трудових ресурсів для освоєння нових або спустошених унаслідок війни чи стихійного лиха територій власник землі оголошував «свободи», тобто на певний час звільняв мешканців новостворених поселень від виконання повинностей і сплати податків. Поселення, мешканці яких у минулому користувалися особливими правами, називалися «свободами» або ж «слободами»⁶³. Зміст дефініції «слобода» коригувався відповідно до історичних реалій. З часом, коли зникла причина виникнення слобід, вже й сама назва втратила первісне значення. Цей процес відображений у поясненні дефініції «слобода» у джерелах різного походження. Наприклад, у Чернігівській губернії слободою називали повторно заселену місцевість⁶⁴. До середини XIX ст. дефініція «слобода» мала непевне значення і часто вживалася як синонім поняттям «село» чи «деревня».

Іноді обов'язковою ознакою слобід вважали наявність у поселенні більше від однієї церкви⁶⁵. В українських губерніях слободами могли називати околиці міст, жителі яких переважно займалися землеробством⁶⁶, тоді як на етнічній території росіян цією дефініцією визначали приміські промислові та фабричні

⁶² *Обзор Волынской губернии за 1895 г.* (Житомир : Волынская губернская типография, 1896), 31; *Обзор Волынской губернии за 1903 г.* (Житомир : Волынская губернская типография, 1904), 53; *Список населенных мест Волынской губернии. 1906*, 29, 61, 113, 127; *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*, 52, 82, 282, 350.

⁶³ *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 47 : Херсонская губерния, LXXVIX; Стельмах, *Історичний розвиток сільських поселень на Україні*, 67.

⁶⁴ Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание*, 675.

⁶⁵ *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. XXX : Сим – Слюзка (Санкт-Петербург : Семеновская Типолитография, 1900), 373.

⁶⁶ *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 13 : Екатеринославская губерния, XXX; *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 47 : Херсонская губерния, LXXVIX.

поселення⁶⁷. Наприклад, у Харківській губернії слободами називали поселення з церквою або ж ті поселення, які в минулому були центрами полків чи сотень⁶⁸. Якщо ж із таких поселень виокремлювалися нові, то у назві новоутворених поселень була присутня зменшувальна форма – «слобідка»⁶⁹. В окремих регіонах термін «слобода» зберігав своє первісне історичне значення. Наприклад, на теренах Полтавської губернії слободою називали поселення, населене особисто вільними переселенцями з іншої місцевості⁷⁰. Слободи засновували як у межах державних маєтків, так і на землях, орендованих у приватних власників. Зокрема, на державних землях заснували слободи Любтів (40 господарств, 331 мешканець) у Городницькій волості Новоград-Волинського уїзду, Шанівка у Чуднівській волості Житомирського уїзду⁷¹. Варто зазначити, що переважну більшість становили слободи, засновані на приватних землях. На поміщицькій землі була заснована слобода Пікульське Гутисько Шумської волості Кременецького уїзду, де у 1859 р. на шість господарств було 49 мешканців, або ж слобода Кривці з трьома господарствами і 29 мешканцями у Курненській волості Новоград-Волинського уїзду.

У другій половині XIX ст. на території Чернігівської губернії слободами називали поселення старообрядців, заснування яких відбувалося у звичний для таких поселень спосіб⁷². Подібне визначення притаманне документам 1870-х років, що походять з установ Волинської губернії. У них слободами називали поселення, утворені переселенцями з інших місцевостей, переважно старообрядцями та селянами – вихідцями з північних губерній, які перед скасуванням кріпацтва були особисто вільними⁷³.

У Волинській губернії станом на 1832 р. старообрядці мешкали у 35 населених пунктах⁷⁴. Конфіскація земель у польської шляхти після придушення Січневого повстання 1863 р. зумовила перерозподіл земельних ресурсів та появу нових поміщиків, які прагнули заселити набуті маєтки. Це, у свою чергу, спричинило масштабні переселення старообрядців, які засновували на теренах Волині низку поселень з означенням «слободи»⁷⁵. Наприклад, у 1870 р. старо-

⁶⁷ *Статистические таблицы Российской Империи за 1858 год*, вып. 2, 105.

⁶⁸ *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 46 : Харьковская губерния, ХСV.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 33 : Полтавская губерния, XXXIII.

⁷¹ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 88 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть I, 1859 г.), арк. 283 зв., 794 зв.; спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 10 зв.–11, 22.

⁷² *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 48 : Черниговская губерния, LX.

⁷³ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 666.

⁷⁴ Сергій Таранець, «Розселення та соціально-економічне становище старообрядців Волині в XIX – на початку XX ст.». *Український історичний журнал* 3 (2008), 76.

⁷⁵ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 159 (Гмінна управа с. Здовбиця), оп. 1, спр. 1 (Гмінна управа с. Здовбиця про землі дрібної чиншової шляхти, 1938), арк. 7.

обрядці з Сувальської губернії на орендованій у поміщиці Є. Мезенцевої землі заклали слободу Роботище у Романівецькій волості Новоград-Волинського уїзду. Старовіри це поселення заселяли у декілька етапів – щодва роки прибувала чергова хвиля переселенців⁷⁶. Якщо станом на 1832 р. у всьому Новоград-Волинському уїзді старовірів налічувалося 314 осіб, то через кілька десятиліть їхня кількість лише у слободі Роботище складала 168 осіб⁷⁷.

Імовірно, що статус слободи як поселення також залежав від станової належності мешканців. Джерела вказують, що групу слобід здебільшого складали населені пункти, мешканці яких не належали до селянського стану («сельских обывателей»), попри те, що займалися землеробством. Зокрема, старообрядці Волині за соціальним станом («сословием») належали до групи міщан і купців («городских обывателей»). Наприклад, мешканці вже згаданої слободи Роботище були приписані до міських громад Житомира, Новограда-Волинського та Радомишля⁷⁸. Хоча варто також зазначити, що населення слободи Любтів складали державні селяни⁷⁹. Мешканцями слобід також були вихідці з дрібної польської та української шляхти, які в Російській імперії входили до дворянського стану. Наприклад, у Новоград-Волинському уїзді населення слобід Білка Курненської, Шопи Городницької та Абрамок Романівецької волостей належало до місцевої дрібної шляхти, яка користувалася земельними наділами на правах оренди⁸⁰.

Слободи іноді отримували власну назву від імені власників, на чийх землях були засновані. Зокрема у такий спосіб набули власну назву слободи Генріхівка у Троянівській волості та Мойсеївка у Пулинській волості Житомирського уїзду. Власником останньої був купець Мойсей Вайнштейн⁸¹. Назва типу поселення з часом могла стати ойконімом. Наприклад, села з власною назвою Слобідка існували в Житомирському, Острозькому та Старокостянтинівському уїздах. Для розрізнення поселень такого типу з'являються ойконіми-словосполучення з додаванням прикметника, що вказувало на поселення, поблизу якого ця слобода колись виникла. Наприклад – Княжа Слобідка, Романовецька Слобідка у Романівецькій, Черницька Слобідка у Рогачівській, Сербівська Слобідка у Сербівській волостях Новоград-Волинського уїзду,

⁷⁶ Таранець, «Розселення та соціально-економічне становище старообрядців Волині», 77.

⁷⁷ Там само, 7; *Список населенных мест Волынской губернии. 1887*, 100.

⁷⁸ Таранець, «Розселення та соціально-економічне становище старообрядців Волині», 78.

⁷⁹ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 206 (Статистичне бюро Волинської губернської земської управи), оп. 1, спр. 74 (Статистические сведения о населенных пунктах Новоград-Волинского уезда, 27.05–18.07.1916), арк. 86.

⁸⁰ ДАЖО, ф. 206, оп. 1, спр. 74 (Статистические сведения о населенных пунктах Новоград-Волинского уезда), арк. 74, 75, 86 зв.

⁸¹ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 666; спр. 88 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть I, 1859 г.), арк. 276 зв.

Лісова Слобідка та Польова Слобідка у Янушпільській волості Житомирського уїзду, Гайдайська Слобідка (тепер Червоне Село) та Нуткова Слобода у Купельській волості Старокостянтинівського уїзду.

Варто зазначити, що на початку ХХ ст. зафіксовано 21 поселення, у власній назві якого присутній адміністративно-господарський термін Слобода чи Слобідка. Проте статус слободи мало лише новоутворене поселення з неусталеним ойконімом «Слобідка при Бердичівському мостові» з трьома господарствами та 24 мешканцями⁸².

Очевидно, що на початку ХХ ст. слободами позначали лише ті поселення, мешканці яких орендували земельні наділи⁸³. Можливо, саме через правовий аспект земельного користування слободами називали частини інших поселень. Наприклад, ойконімом Слобода називали куток (частину) села Біскупичі Руські у Микулицькій волості Володимирського уїзду⁸⁴ або ж частину містечка Острополь Новоград-Волинського уїзду⁸⁵.

В інших випадках терміном «слобода» позначали передмістя містечок. Наприклад, у Новоград-Волинському уїзді поселення Левківка та Сербинівка визначаються і як «передмістя» містечка Острополь і як «слободи»⁸⁶, Юрівка у списках поселень фігурує як «слобода» та «передмістя» містечка Любар⁸⁷.

У 1859 р. на території Волинської губернії налічувалося 312 слобід, із них 155 знаходилися на території поліських волостей, а 157 на теренах етнографічної Волині. Потрібно зазначити, що серед поселень Володимирського, Заславського та Острозького уїздів у цей час не зафіксовано жодного зі статусом слободи. За наступні сім років кількість поселень цього типу в губернії зменшилася до 264 одиниць. Зокрема у Житомирському уїзді з 1859 до 1866 р. кількість зафіксованих слобід зменшилася зі 121 до 78 одиниць, у Луцькому – відповідно з 30 до 27 одиниць, натомість у Кременецькому уїзді їхня кількість збільшилася на 2 одиниці – з 7 у 1859 до 9 у 1866 р., у Новоград-Волинському – відповідно з 22 до 24, у Рівненському уїзді – з 67 до 71 одиниці.

⁸² Список населенных мест Волынской губернии. 1911, 364.

⁸³ ДАЖО, ф. 206, оп. 1, спр. 74 (Статистические сведения о населенных пунктах Новоград-Волинского уезда), арк. 74, 75; ф. 263 (Волинський губернський землемір), оп. 1, спр. 1705 (О назначении на картах Волынской губернии поселений, в коих обитают иностранцы, 17.03.1847 – 17.02.1849), арк. 8.

⁸⁴ Олександр Цинкаловський, «Матеріали до археології Володимирського повіту». *Записки товариства імені Шевченка*, т. СЛІV : Праці історично-філософської секції, за редакцією Івана Крип'якевича (Львів, 1937), 215.

⁸⁵ *Материалы по административно-территориальному делению Волынской губернии 1923 года* (Житомир : Волинский губернский отдел управления, 1923), 184.

⁸⁶ *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*, 210, 356; ДАЖО, ф. 206, оп. 1, спр. 74 (Статистические сведения о населенных пунктах Новоград-Волинского уезда), арк. 84.

⁸⁷ *Список населенных мест Волынской губернии. 1887*, 104; *Список населенных пунктов Волынской губернии. 1899*, 49; *Список населенных мест Волынской губернии. 1906*, 159; *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*, 440; ДАЖО, ф. 206, оп. 1, спр. 74 (Статистические сведения о населенных пунктах Новоград-Волинского уезда), арк. 83.

Вважається, що аналогом «слободам» як певному типові поселень є поселення з ойконімами «**воля**», «**волиця**», «**вулька**», які вказують на подібний спосіб утворення нового населеного пункту на пільгових тимчасових умовах. Після закінчення терміну пільг слободи змінювати статус поселення, але в назві часто зберігалася складова «Слобода», «Слобідка», «Воля», «Вулька». Існує думка, що волицями називали села з вільними поселенцями⁸⁸.

Цікавим є той факт, що у «Словнику поселень» працівники статистичного комітету класифікували населені місця з власною назвою «Воля», «Волиця», «Волька», «Вулька» як різновид хуторів і виділяли їх в окрему типологічну групу. Основним критерієм такого виділення були не економічні фактори, що спричинили виникнення поселень, а географічні – характерне розташування поселень на місцевості. Волями називали поселення на відкритій рівнинній місцевості або ж поселення в лісовій місцевості з прилеглою великою ділянкою без лісу⁸⁹. У словнику стверджувалося, що ойконім Волька поширеніший у Володимирському уїзді, тоді як в Овруцькому – Вулька. Проте ця теза не знайшла підтвердження. Зокрема у списках початку ХХ ст. зафіксовано 18 поселень зі складовою «Воля» в ойконімі, 24 населених пункти зі словом «Волиця» та 29 поселень, у власній назві яких присутня складова «Вулька». Із них у Володимирському уїзді налічувалося 9 сіл, три поселення у Луцькому, два (Зеленицька Вулька і Красновулька) у Житомирському та одне поселення Вулька в Острозькому уїзді.

Назвою Воля чи Вулька могли називати частини міст, що безпосередньо прилягали до полів. Скажімо, подібні Вульки були у містах, адміністративних центрах уїздів – Рівному, Ковелі, Луцьку.

Показовим у цьому відношенні був випадок із визначенням типу населеного пункту Вулька поблизу Луцька, що стався у березні 1889 р. Саме тоді до Волинської губернської креслярні з клопотанням звернувся луцький купець А. Дрікер, у якого виникла потреба отримати довідку про офіційний статус населеного місця під назвою Вулька (він розраховував на те, що у генеральному межевому плані губернії вказано тип – «деревня», «селеніє» тощо)⁹⁰. Власне, Губернська креслярня займалася обміром і розмежуванням земель, виготовляла плани земельних володінь, вела межеві книги та всю документацію із землеустрою. Помічник губернського землеміра Пузін, якому було доручили підготувати цю довідку, доповідав, що на основі топографічної карти «видання

⁸⁸ Торчинська, Торчинський, *Словник власних географічних назв Хмельницької області*, 64.

⁸⁹ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 666 зв., 667.

⁹⁰ ДАЖО, ф. 60 (Волинська губернська креслярня), оп. 1, спр. 36 (О выдаче купцу Абраму Ицкевичу Дрикеру удостоверения о том, как значится записаным на плане место под названием "Вулька", состоящее вблизи города Луцка деревней или же селением, 24.03.1889 – 28.04.1889), арк. 2.

Ільїна» Вулька поблизу Луцька позначена як передмістя. Проте губернський землемір у резолюції вказав, що карта «видання Ільїна» не може бути підставою до видачі довідки про офіційний статус поселення, тоді як інші відомості про тип цього населеного місця в губернському межовому архіві відсутні⁹¹. Варто зазначити, що на карті Волинської губернії у «виданні Ільїна» поселення Вулька поблизу Луцька не позначене взагалі, натомість як передмістя це поселення фігурує на так званій триверстовій «Військово-топографічній карті Європейської Росії»⁹². У довіднику за 1887 р. Підлуцька Вулька позначена як деревня з 25 жителями, але вже у 1899 р. у поселенні налічувалося лише два господарства та 15 мешканців⁹³.

Частина дефініцій на означення типів сільських поселень в російській діловій документації вказувала на осередки промислів, що дали поштовх до виникнення населених місць. До таких типів, за визначенням волинських працівників статистики, належали балярки, буди, рудні, гути, майдани, тартаки. Назви підприємств, що спричинили заснування цілої низки поселень, після завершення промислової діяльності залишали по собі згадку лише як складник власної назви населених пунктів.

Баляркою (чи боляркою) називали невелике поселення в лісі, у якому мешкали сезонні робітники, що виготовляли клепку, бруси та інші вироби з дерева⁹⁴. Незважаючи на те, що балярки (болярки) подавалися як окремий тип поселення, населених місць цього типу у «Списках поселень» не зафіксовано. Проте існували поселення з ідентичною власною назвою. Наприклад, колонія і село Балярка в Луцькому уїзді, п'ять сіл і дві слободи у Житомирському уїзді – Просецька Балярка, Здан Балярка, Соснова Балярка, Стара Балярка, Бобрицька Балярка, Лісовська Балярка.

З обробкою деревини пов'язане утворення поселень при лісопильних підприємствах, на яких використовували енергію води, – **тартаках**, назву яких пояснювали звуконаслідуванням роботи водяного колеса – «тар-тар-тар»⁹⁵. Із часом поселення при річках, де лісопильних підприємств вже не існувало, зберігали означення Тартак в ойконімі. У кінці 1850-х років тартак в значенні типу поселення фігурував стосовно лише двох населених пунктів – Буковського Тартака у Чуднівській і Високого Тартака (інша назва – Тартак Луковецький)

⁹¹ ДАЖО, ф. 60, оп. 1, спр. 36 (О выдаче купцу Абраму Ицкевичу Дрикеру удостоверения...), арк. 4–4 зв.

⁹² *Подробный атлас Российской Империи с планами главных городов, 1871 г.* (Санкт-Петербург: Издание картографического заведения А. Ильина, 1876), 16; *Военно-топографическая карта европейской России 1:126 000*, ряд 21, лист 4.

⁹³ *Список населенных мест Волынской губернии. 1887*, 120; *Список населенных пунктов Волынской губернии. 1899*, 158.

⁹⁴ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 666 зв.

⁹⁵ Там же, арк. 668.

у Пулинській волостях Житомирського уїзду⁹⁶. На початку ХХ ст. вказані поселення зазначалися зі статусом села. Термін «тартак» став власною назвою чотирьох сіл, чотирьох хуторів і урочищ та у зменшувальній формі – Тартачок, колонії в Острозькому, Дубенському і Новоград-Волинському уїздах.

Будами називали віддалені будівлі в лісі, де на місці заготовівлі сировини розташовувалися підприємства поташного промислу⁹⁷. Поряд з цим побутувало трактування, що термін «буда» походить від польського «budynek» і, крім підприємства з виробництва селітри та поташу, міг означати поміщицький будинок⁹⁸. Винищення лісів стало однією з причин занепаду виробництва поташу і зменшення числа буд як промислових осередків. Вже у середині ХІХ ст. «буда» («будка») як тип поселення часто ототожнювалася з висілком і з поселеннями, розташованими на місці колишніх лісових промислів. Іноді так називали хутори, де випалювали і заготовляли золу⁹⁹. Свідчення про колишнє промислове значення таких поселень більше збереглося в ойконімії, ніж у типології поселень. У 1859 р. зафіксована лише одна «буда» як тип поселення в Овруцькому уїзді на Поліссі¹⁰⁰, яку при коригуванні списків поселень у 1866 р. вже не фіксують. У списках поселень Волинської губернії на початку ХХ ст. зафіксовано 19 поселень різних типів, у назві яких присутній складник «Будки», і 22 поселення з ускладненим ойконімом, в основу якого покладено термін «Буда».

У власній назві поселень, які утворилися при осередках з виробництва смоли і дьогтю, зберігався термін «**майдан**»¹⁰¹. Вважають, що така назва закріпилася стосовно поселень при деревних промислах через те, що робітники споруджували житло по периметру, утворюючи посередині прямокутну ділянку – майдан¹⁰². Ці підприємства часто давали початок утворенню сільських поселень, розміщених серед вирубаних лісів. Первісна назва майдан із промислового осередку переносилася і на саме поселення. Майдани відрізнялися великою кількістю залучених до виробництва робітників і більшим числом виробничих споруд, тоді як Буди на час заснування були переважно поодинокими поселеннями. Станом на 1911 р. означення «майдан» у власній

⁹⁶ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 88 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть I, 1859 г.), арк. 299 зв.

⁹⁷ Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание*, 675.

⁹⁸ *Списки населенных мест Российской империи*... вып. 48 : Черниговская губерния, LIX.

⁹⁹ Иван Фундуклей. *Статистическое описание Киевской губернии*, ч. I, (Санкт-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1852), 293; РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 666 зв.

¹⁰⁰ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 241 зв.

¹⁰¹ Там же, арк. 667 зв., 668.

¹⁰² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 5 : Kutowa Wola – Malczyce, red. : Bronisław Chlebowski, Filip Sulimierski, Władysław Walewski (Warszawa : Druk. "Wieku", 1884), 908.

назві зберігали 44 поселення Волинської губернії, 20 з яких розміщувалися на території етнографічної Волині.

Поселення, назви яких пов'язані з характером виробництва, виникали і навколо промислових об'єктів, пов'язаних з виробництвом скла, видобутком і обробкою залізної руди (гута, рудня, гамарня).

Гутами називалися підприємства з виробництва скла, які влаштовували в лісах поблизу джерел добування сировини, а також поселення, що виникли на місці таких промислових осередків¹⁰³. У середині XIX ст. гуті як виробничі осередки не визначалися як окремі типи поселень. Крім гуті як промислового осередку з випуску різноманітної продукції зі скла, розрізняли «гутку» – невеликий склозавод, на якому виготовляли обмежений асортимент скляних виробів (наприклад, лише листове скло чи скляний посуд) та «гутисько» – поселення на місці ліквідованого скляного заводу, де в часи існування підприємства мешкали робітники-гутники¹⁰⁴. Натомість «гутищем» називали місце, де колись була гута¹⁰⁵.

Руднею або **гамарнею** називали поселення, де існувало металоплавильне підприємство¹⁰⁶, а рудкою – поселення, мешканці якого добували руду як сировину для рудні¹⁰⁷. У 1859 р. на території Волинської губернії обліковано 5 гут, 74 рудні та одну гамарню. Такі поселення були лише в Житомирському (21 одиниця) та Овруцькому (53 одиниці) уїздах. Станом на 1866 р. гамарні вже не фіксуються, кількість гут скоротилася до трьох одиниць, а рудень – до 55 поселень. У першому десятилітті XX ст. рудень як типів поселень було обліковано лише 9 одиниць, і тільки в Овруцькому уїзді.

Із часом на місці осередків промислу виникли поселення, які зберігали первісну назву, хоча на зміну промисловим спорудам прийшли житлові будинки, а мешканці вже займалися сільським господарством. Власна назва таких поселень крім означення Гута, Гутка, Рудня, Рудка переважно була ускладнена прикметниковою формою назви села, на землях якого були ці поселення, рідше – іменем засновника. Значного поширення на досліджуваній території ці ойконіми набули у XIX ст. Наприклад, на початку XX ст.

¹⁰³ Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, 675; Списки населенных мест Российской империи... вып. 48 : Черниговская губерния, LIX; Николай Теодорович, Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 1 : Уезды Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский (Почаев : Типография Почаево-Успенской Лавры, 1888), 78; Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : В 4 томах, т. 1 (Київ : Наукова думка, 1996), 386.

¹⁰⁴ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 667 зв.

¹⁰⁵ Словарь української мови, т. 1, 386.

¹⁰⁶ Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, 675; Словарь української мови, т. 1, 311; т. 4, 85.

¹⁰⁷ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 668.

у Волинській губернії було зафіксовано 12 поселень з ойконімом «Рудня», 92 поселення з двочленною, ускладненою прикметником, назвою і 13 населених місць, у власній назві яких присутнє означення «Рудка».

Окрему групу поселень Волині становлять **хутори** та численний ряд невеликих населених місць. В означення хутора як типу поселення вкладали різний соціальний зміст. Наприклад, у середині XIX ст. Опанас Шафонський відзначав, що в українців словом «хутір» позначають невелике поселення, хоча в степовій місцевості воно могло налічувати і понад тридцять господарств¹⁰⁸. Хуторами називали поселення, що складалося з однієї або кількох садиб, розташованих на певній відстані від інших поселень¹⁰⁹. Лексемою хутір позначали також вислок з великих сіл, переважно у степові та лісові місця. Іноді так називали поодинокі господарства, які засновували навіть тимчасово¹¹⁰. У джерелах звертали увагу на те, що хутір як тип поселень є відображенням етнічного складу населення певної території і притаманний переважно українцям¹¹¹. Майже завжди визначення хутора пояснювалося у порівнянні з типами поселень, поширеними у російських губерніях. Зокрема вказували, що аналогом хутора є російські «деревня» чи «сільце»¹¹². Натомість у словниках, що стосувалися типів поселень російських губерній, хутором називали відділену від основного поселення садибу купця або міщанина. В інших випадках таке поселення тлумачили як центр користування земельними ресурсами, у якому містяться лише господарські споруди, через що він не пристосований для постійного проживання¹¹³. Це робило хутір ідентичним фільварку як центру поміщицького господарства на теренах Правобережної України¹¹⁴.

Офіційні матеріали свідчать, що у середині XIX ст. на території Волинської губернії хутором називали окремі господарства, розміщені на віддалі від села, переважно в лісах¹¹⁵. У цей період було обліковано 131 хутір. Зокрема,

¹⁰⁸ Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание*, 675.

¹⁰⁹ *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 48 : Черниговская губерния, LX; *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 47 : Херсонская губерния, LXXVIX.

¹¹⁰ *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 46 : Харьковская губерния, XCV; *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 47 : Херсонская губерния, LXXVIX.

¹¹¹ *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 13 : Екатеринославская губерния, XXX; *Статистические таблицы Российской Империи за 1858 год*, вып. 2, 75.

¹¹² *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 48 : Черниговская губерния, LX; *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 33 : Полтавская губерния, XXXIII; *Статистические таблицы Российской Империи за 1858 год*, вып. 2, 108; *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 46 : Харьковская губерния, XCV.

¹¹³ *Статистика поземельной собственности и населенных мест Европ. России*, вып. 1, 1880, LIII–LIV; *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 6 : Владимирская губерния, LIV; *Списки населенных мест Российской империи ...* вып. 15 : Калужская губерния, XXXV.

¹¹⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2 : Derenek – Gżack, red. : Bronisław Chlebowski, Filip Sulimierski, Władysław Walewski (Warszawa : Druk. “Wieku”, 1881), 425.

¹¹⁵ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 666.

11 поселень цього типу зафіксовано у Володимирському, 5 – у Дубенському, 32 – у Житомирському, 1 – в Заславському, 7 – у Луцькому, 11 – у Новоград-Волинському, 28 – в Овруцькому, 5 – в Острозькому, 9 – у Рівненському, 19 – у Старокостянтинівському уїздах. На території поліських волостей обліковано 57 хуторів, переважно в Овруцькому уїзді.

Частина хуторів у офіційній статистиці була позначена терміном «миза», що належить до лексики російських північних говорів зі значенням заміського будинку з господарськими спорудами¹¹⁶. Під цим означенням у 1859 р. було зафіксовано 48 таких поселень, із них 31 у Луцькому уїзді¹¹⁷. Наприклад, мизами були записані хутір Вічинські Будки, слобода, а згодом колонія Луги Щуринської волості, колонії Малий Окорськ і Малий Прогонів у Торчинській волості. Згодом в офіційних документах статистичного комітету пояснювалося, що дефініції «миза» та «посада» в межах Волинської губернії не побутують, проте іноді так позначаються місцеві хутори, фільварки та колонії¹¹⁸.

Процес витіснення феодальної системи землеволодіння і землекористування капіталістичною вплинув на територіальне перегрупування трудових ресурсів у сільській місцевості, що насамперед позначилося на мережі сільських поселень, зокрема хуторів. У 1866 р. на території Волинської губернії було 178 хуторів¹¹⁹, натомість на початку ХХ ст. – 2603 одиниці¹²⁰. Причинами виникнення хуторів на теренах Волині дослідники вважали збільшення кількості господарств і зменшення через це придатних для утворення нових садиб у поселеннях ділянок землі. На початку ХХ ст. хутором називали селянське господарство, розміщене на відокремлених угіддях площею від 4 до 15 десятин, за умови, що там розміщені усі господарські споруди¹²¹.

Певну частину волинських сільських поселень становили «**присілки**» та «**висілки**», які виникали при нестачі землі під садиби у селах. Процес утворення висілків і присілків відображав не освоєння нових земельних ділянок, а приріст населення у місцевості, утворення нових господарств, рівень забезпеченості земельними угіддями, стан родючості ґрунтів тощо. Зазвичай висілки

¹¹⁶ Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля : в 4 т., 2-е издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора, т. 2 : И–О (Санкт-Петербург; москва : Тип. М. О. Вольфа, 1881), 371; *Статистические таблицы Российской Империи за 1858 год*, вып. 2, 109; *Списки населенных мест Российской империи ...* (1865), вып. 50 : Ярославская губерния, LXVIII.

¹¹⁷ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 88 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть I, 1859 г.), арк. 931 зв., 939 зв., 951 зв.

¹¹⁸ Там же, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 668 зв.

¹¹⁹ Fortunat Nowicki, *Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863: krótki opis gubernii Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym* (Drezno : Druk i nakład J. I. Kraszewskiego, 1870), 57.

¹²⁰ *Обзор Волынской губернии за 1911 г.* (Житомир : Волынская губернская типография, 1912), 2; *Памятная книжка Волынской губернии на 1917 год* (Житомир : Издание Волынского губернского статистического комитета, 1916), 43.

¹²¹ ДАЖО, ф. 226 (Волинська губерньська землевпорядна комісія), оп. 1, спр. 772 (Годовой отчет о деятельности 12 уездных землеустроительных комиссий Волынской губернии за 1907 год), арк. 389.

розташовувалися неподалік основного поселення в межах його землекористування. Присілками вважали поселення, що виділились із села, але розташовувались у межах його земельного масиву¹²². Іноді присілок розглядався як поселення, що утворилося внаслідок виселення землеробів на окремі земельні ділянки, і часто ототожнювався з «хутором»¹²³.

На початку 1860-х років на досліджуваній території зафіксовано 13 присілків і 8 висілків. Загалом за списком поселень станом на 1906 р. на території Волинської губернії налічувалося 87 присілків і висілків¹²⁴.

У переважній більшості випадків присілки за розмірами були малодвірними. Разом з тим існували присілки, що не поступалися селам середніх розмірів. Присілок Прокази с. Дранча Руська Кременецького уїзду об'єднував 30 дворів, у яких проживало 153 мешканці, тоді як саме село налічувало 63 садиби і 317 жителів¹²⁵. У присілку Гаї села Ситне Дубенського уїзду налічувалося 81 господарство, тоді як в самому селі – 104 двори.

Приймаючи за доконаний факт загальну поширеність і однозначність трактування таких типів поселень як присілок, виселок чи колонія, співробітники волинського статистичного комітету не вбачали потреби пояснювати їхнє значення у відповідному словнику.

Колоніями називали поселення іноземних поселенців на орендованих у приватних осіб чи держави землях на тимчасових пільгових умовах¹²⁶. Іноді такі поселення мали статус слободи. Наприклад, Княжа Слобідка позначається і як слобода на поміщицькій землі, і як колонія Зеіндорф¹²⁷.

Перші поселення іноземних колоністів були засновані менонітами – нащадками релігійних емігрантів з Фризії та інших частин Нідерландів, які переселилися на Волинь після першого поділу Польщі. Саме меноніти, яких називали голендрами (голендерами), заснували перші колонії на Волині. Зокрема так на державних землях у Гуцанській волості Володимир-Волинського уїзду в 1797 р. постала колонія Свержевські (Свиржевські, Скерневські) Голендри¹²⁸.

¹²² Списки населенных мест Российской империи ... вып. 47 : Херсонская губерния, LXXVIX; Списки населенных мест Российской империи ... вып. 13 : Екатеринославская губерния, XXX.

¹²³ Списки населенных мест Российской империи ... вып. 48 : Черниговская губерния, LIX; Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XXV : Праяга – Просрочка отпуска (Санкт-Петербург : Типолитография Е. А. Ефрона, 1898), 250.

¹²⁴ Підраховано за: Список населенных мест Волынской губернии. 1906.

¹²⁵ Список населенных мест Волынской губернии. 1911, 326, 114.

¹²⁶ Списки населенных мест Российской империи ... вып. 47 : Херсонская губерния, LXXVIX; ДАРО, ф. 278 (Костопільське волосне правління), оп. 1, спр. 3 (Правительственные распоряжения об иностранных поселенцах, 1888–1894), арк. 46; Статистические таблицы Российской Империи за 1858 год, вып. 2, 107.

¹²⁷ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии ... Часть II, 1859 г.), арк. 27 зв.; Военно-топографическая карта европейской России 1:126 000, ряд 22, лист 6.

¹²⁸ Алексей Братчиков, «О немецких колониях в Волынской губернии». Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях, вып. 2 (Житомир : типография губернского управления, 1869), 1, 7.

Меноніти також заснували колонії Карлсвальд у 1801 р. та Ядвинин у Кунівській волості Острозького уїзду, Олександрівка у Новодвірській волості Володимирського уїзду¹²⁹. Колоній з ойконімом Олександрівка в Новодвірській волості налічувалося три одиниці. Тому поселення, засноване менонітами, вирізняли з-посеред інших, називаючи Олександрівка-Голендри¹³⁰.

Термін «голендри» став називним для давніших за походженням поселень іноземних колоністів. Але вже у першій половині XIX ст. цю назву вживали стосовно німецьких колоністів, на яких поширювалися певні привілеї, що надавалися менонітам, – свобода віросповідання, довгострокове або безстрокове користування землею та можливість передачі землі спадкоємцям. У другій половині XIX ст. «голендрами» трактували колонії, у яких мешканці займалися молочним напрямом скотарства¹³¹.

На час заснування колонії могли мати два-три варіанти ойконімів – назву, що побутувала серед самих колоністів, як її називало місцеве населення і як саме це поселення було записане в офіційних документах. Більшість топонімів німецьких колоній подавалася мовою колоністів. Однак у 1886 р. за пропозицією Київського генерал-губернатора Волинське губернське правління видало постанову, за якою німецькі назви 55 колоній мали бути змінені на місцеві відповідники¹³². Наприклад, в Острозькому уїзді були перейменовані німецькі колонії Карлсвальд (Karlsvalde) у Слобідські-Голендри¹³³ (тепер – с. Прикордонне Рівненського р-ну Рівненської обл.), Грюнталь (Grüntal) Сіянецької волості у Мощанівку, Фюрстендорф (Fürstendorf) Плужненської волості у Лісну (тепер Шепетівського р-ну Хмельницької області), Ферштенталь (Ferstental) у Кустарну Плужненської волості (приєднана до с. Сторониче Шепетівського р-ну).

Статус колонії могли мати поселення, мешканці яких займалися сільським господарством, але відрізнялися віросповіданням від місцевого населення¹³⁴. Насамперед це стосувалося єврейських колоній. Крім утворення поселень вихідцями із сусідніх держав, російський уряд робив спроби перевести частину

¹²⁹ Братчиков, «О немецких колониях в Волынской губернии», 7; ДАЖО, ф. 58 (Волинська палата державного майна), оп. 1, спр. 1099 (Дело об утверждении договора на 25 летнего права поселения менонистов в имении помещицы Яблоновской в колонии Ядвинин Острожского уезда, 27.09.1857–30.06.1858), арк. 12.

¹³⁰ *Список населенных мест Волынской губернии. 1887*, 146; *Список населенных пунктов Волынской губернии. 1899*, 125.

¹³¹ РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89 (Сведения о населенных местах Волынской губернии... Часть II, 1859 г.), арк. 667 зв.

¹³² «О перемене названий немецких колоний на Волыни». *Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная* 29 (1886): 897.

¹³³ *Список населенных мест Волынской губернии. 1887*, 52; *Список населенных мест Волынской губернии. 1911*, 84.

¹³⁴ *Списки населенных мест Российской империи...* вып. 13 : Екатеринославская губерния, XXX; *Списки населенных мест Российской империи...* вып. 48 : Черниговская губерния, CIX.

єврейського населення краю у селянський стан шляхом надання землі і утворення хліборобських колоній. Зокрема ще 26 грудня 1844 р. за ініціативою міністра державних маєтків П. Кисельова було видано «Положення про євреїв-землеробів». У березні 1847 р. російський уряд оприлюднив нові правила про поселення євреїв у сільській місцевості. Однією з перших була створена єврейська колонія Озеряни у Дубенському уїзді, яку заселили 39 сімей, в основному вихідці з міст і містечок Кременецького та Рівненського уїздів¹³⁵. До кінця XIX ст. на Волині було утворено всього 13 єврейських колоній.

Отож, упродовж другої половини XIX – початку XX ст. на території Волині відбулися чималі зміни в мережі поселень, виникла значна кількість нових населених пунктів різних типів. Збільшення кількості поселень зумовлювалося не лише збільшенням чисельності населення, воно також неабияк залежало від певних адміністративних заходів, від зміни визначення критеріїв окремих соціальних типів поселень. Всебічний аналіз матеріалів для укладення «Списків населених місць» показав, що мережа сільських поселень Волині відрізнялася різноманітністю типів поселень. Крім поширених типів населених пунктів, позначених як села, у різний час мережу населених місць формували поселення зі статусом слободи, виселка, присілка, рудні, гути, хутора, колонії та ін. Тип сільського поселення найчастіше визначався його соціально-економічними функціями, що відображали зміни, які відбувалися на місцевому рівні у промисловості, торгівлі, сільському господарстві.

Терміни для означення типів поселень в офіційному і народному трактуванні часто не збігаються. Це відбувалося зокрема і через відсутність ефективної взаємодії між місцевими та центральними органами влади. Тотожні терміни типів поселень на різній території імперії могли мати різне трактування.

Незважаючи на специфічність трактування окремих типів поселень, у цілому зберігається абсолютне переважання рис, які характерні для поселень інших регіонів України, що підтверджує думку про місцеве походження означень типів поселень. Окремі місцеві дефініції типів поселень залишалися у вживанні та подекуди проникали в загальноімперські документи. Від часу приєднання території етнографічної Волині до Російської імперії відбувався послідовний процес інтеграції етнічної території України у російський загальноімперський простір. Крім адміністративно-територіальної та церковної сфер, одним із проявів політики «обрусення» було прагнення до закріплення у повсякденному вжитку елементів, чужорідних для етнічної культури місцевого населення, у тому числі й термінів для означення типів поселень, запозичених із російської мови. В офіційних документах дефініції місцевого

¹³⁵ ДАЖО, ф. 58 (Волинська палата державного майна), оп. 1, спр. 877 (Дело о перечислении евреев из мещан в земледельцы и поселении их на казенных землях, 25.08.1848–11.08.1854), арк. 226.

походження побутували лише для означення тих поселень, для яких не було відповідників у російському канцеляриті.

Певні труднощі виникають при вживанні та пошуку відповідників для передачі смислового навантаження типів поселень на кшталт російського «деревня», «посьолок». У попередні історичні періоди ця проблема полягала у пристосуванні офіційної термінології до локального побутового вживання. У місцевих умовах відбулося лише механічне перенесення російської дефініції «деревня» на позначення певної частини сільських поселень, у яких не було церкви, без урахування їхнього соціально-економічного змісту. На російській етнічній території існування такого типу поселень як «деревня» було зумовлене общинним характером землекористування. Російський термін «посёлок», який перекладається українською як «поселення, населений пункт» та іноді транскрибується у «посілок», не відображає історичні реалії, що зумовлювали утворення такого типу поселень. Тому для розуміння цих процесів відповідником є термін «посьолок». Натомість недоцільно вживати кальку з російської, намагаючись запроваджувати у науковий обіг та адміністративно-територіальний устрій для означення невеликого поселення терміни «сільце», «хуторець» чи «слобідка», що вже мають окреслений історико-семантичний зміст.

REFERENCES

- Bratchikov, Aleksei. "O nemetskikh koloniyakh v Volinskoi gubernii". *Materiali dlya issledovaniya Volinskoi gubernii v statisticheskom, etnograficheskom, selskokhozyaistvennom i drugikh otnosheniyakh*. vip. 2. Zhitomir: Tipografiya gubernskogo upravleniya, 1869: 1–17 [in russian].
- Devyatisotletie pravoslaviya na Volini. 992-1892 g. Ch. 2: Statisticheskie svedeniya o prikhodakh Volinskoi yeparkhii*. Zhitomir: tipo-lit. E. P. Lva, 1892 [in russian].
- Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Yefrona*, t. XXV: Prayaga – Prosrochka otpuska. Sankt-Peterburg: Tipolitografiya Ye. A. Yefrona, 1898; t. XXX: Sim – Slyuzka. Sankt-Peterburg: Semenovskaya Tipolitografiya, 1900 [in russian].
- Funduklei, Ivan. *Statisticheskoe opisanie Kievskoi gubernii*. Ch. I. Sankt-Peterburg: Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del, 1852 [in russian].
- Kostiuk, Mykhailo. *Nimetski kolonii na Volyni (XIX – pochatok XX st.)*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2003 [in Ukrainian].
- Kovalev, Sergei. "Voprosy terminologii v geograficheskoy izuchenii selskogo rasseleniya". *Voprosy geografii. Sb. 14: Geografiya naseleniya*. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo geograficheskoy literatury, 1949: 29–42 [in russian].
- Kovalev, Sergei. *Selskoye rasseleniye (geograficheskoye issledovaniye)*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1963 [in russian].
- Kykhtiuk, Valentyna. "Osnovni typy ta kilnist poselen na Volyni". *Ostrozkyi kraieznavchyyi zbirnyk* 5 (2012): 216–225 [in Ukrainian].
- Materiali po administrativno-territorialnomu delenyu Volinskoi gubernii 1923 goda*. Zhitomir: Volinskii gubernskii otdel upravleniya, 1923 [in russian].

- Nadolska, Valentyna. "Zabuzki holiendry na Volyni: pokhodzhennia, hospodarstvo, kultura". *Kraieznavstvo* 1 (2013): 167–172 [in Ukrainian].
- Nowicki, Fortunat. *Wołyń i jego mieszkańce w r. 1863: krótki opis gubernii Wolyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym*. Dreżno: Druk i nakład J. I. Kraszewskiego, 1870 [in Polish].
- Obzor Volynskoi gubernii za 1895 g.* Zhitomir: Volinskaya gubernskaya tipografiya, 1896 [in russian].
- Obzor Volynskoi gubernii za 1903 g.* Zhitomir: Volinskaya gubernskaya tipografiya, 1904 [in russian].
- Obzor Volynskoi gubernii za 1911 g.* Zhitomir: Volinskaya gubernskaya tipografiya, 1912 [in russian].
- "O peremene nazvanii nemetskikh kolonii na Volini". *Volinskie yeparkhialnie vedomosti. Chast neofitsialnaya* 29 (1886): 897 [in russian].
- Pamyatnaya knizhka Volynskoi gubernii na 1917 god.* Zhitomir: Izdanie Volinskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, 1916 [in russian].
- Panin, L. I. "Spiski naseleennykh mest" Rossiiskoi imperii kak istoricheskii istochnik". *Arkheograficheskii yezhegodnik za 1959 god*, red. Mikhail Tikhomirov. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1960: 178–193 [in russian].
- Potebnya, Aleksandr. "Etimologicheskie zametki: selo derevnya i t.p.". *Russkii Filologicheskii Vestnik* 5 (1881): 110–157 [in russian].
- Potebnya, Aleksandr. *K istorii zvukov russkogo yazika. Etimologicheskie i drugie zametki*. Varshava: Tipografiya M. Zemkevicha i V. Noakovskogo, 1883 [in russian].
- "Pro zahalnu nazvu selyshch miskoho typu". *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen Robitnycho-Selianskoho Uriadu Ukrainy za 1925 rik. Viddil pershyi*. Kharkiv: Drukarnia UVO im. M. Frunze, 1925: 1015–1016 [in Ukrainian].
- Rikman, Emmanuil. "Tipologiya traditsionnykh poselenii v ruminskoi etnografii". *Tipologiya osnovnykh elementov traditsionnoi kulturi*. Moskva: Nauka, 1984: 106–114 [in russian].
- Shafonskii, Afanasii. *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Maloi Rossii*. Kiev: V universitetskoi tipografii, 1851 [in russian].
- Siletskyi, Roman. *Silske poselennia ta sadyba v ukrainskykh Karpatakh XIX – pochatku XX st.* Kyiv: Naukova dumka, 1994 [in Ukrainian].
- Slovar ukrainskoi movy*. Uporiadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko: V 4 t. t. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1996; t. 4: R–Ia. Kyiv: Naukova dumka, 1997 [in Ukrainian].
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red.: Bronisław Chlebowski, Filip Sulimierski, Władysław Walewski. t. 2: Derenek – Gżack. Warszawa: Druk. "Wieku", 1881; t. 5: Kutowa Wola – Malczyce. Warszawa: Druk. "Wieku", 1884 [in Polish].
- Spiski naseleennykh mest Rossiiskoi imperii, sostavlennye i izdavaemye Tsentralnim statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennykh del*. Vip. 1: Arkhangel'skaya guberniya. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennykh del, 1861 [in russian].
- Spiski naseleennykh mest Rossiiskoi imperii, sostavlennye i izdavaemye Tsentralnim statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennykh del*. Vip. 6: Vladimirskaya guberniya. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennykh del, 1863 [in russian].
- Spiski naseleennykh mest Rossiiskoi imperii, sostavlennye i izdavaemye Tsentralnim statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennykh del*. Vip. 13: Yekaterinoslavskaya guberniya s Taganrogskim gradonachalstvom. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennykh del, 1863 [in russian].
- Spiski naseleennykh mest Rossiiskoi imperii, sostavlennye i izdavaemye Tsentralnim statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennykh del*. Vip. 33: Poltavskaya guberniya. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennykh del, 1862 [in russian].

- Spiski naselennikh mest Rossiiskoi imperii, sostavleniye i izdavaemie Tsentralnim statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del.* Vip. 47: Khersonskaya guberniya. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1868 [in russian].
- Spiski naselennikh mest Rossiiskoi imperii, sostavleniye i izdavaemie Tsentralnim statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del.* Vip. 48: Chernigovskaya guberniya. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1866 [in russian].
- Spiski naselennikh mest Rossiiskoi imperii, sostavleniye i izdavaemie Tsentralnim statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del.* Vip. 46: Kharkovskaya guberniya. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1869 [in russian].
- Spiski naselennikh mest Rossiiskoi imperii, sostavleniye i izdavaemie Tsentralnim statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del.* Vip. 15: Kaluzhskaya guberniya. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1863 [in russian].
- Spiski naselennikh mest Rossiiskoi imperii, sostavleniye i izdavaemie Tsentralnim statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del.* Vip. 50: Yaroslavskaya guberniya. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1865 [in russian].
- Spisok naselennikh mest Volinskoi gubernii. 1887.* Zhitomir: Izdanie Volinskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, 1887 [in russian].
- Spisok naselennikh mest Volinskoi gubernii. 1906.* Zhitomir: Volinskaya gubernskaya tipografiya, 1906 [in russian].
- Spisok naselennikh mest Volinskoi gubernii. 1911.* Zhitomir: Volinskaya gubernskaya tipografiya, 1911 [in russian].
- Spisok naselennikh punktov Volinskoi gubernii. 1899.* Zhitomir: Tipo-litografiya Uger i Blokh, 1899 [in russian].
- Stas, Tatyana. "Nazvaniya ugodii, raschishchennikh pod pashnyu ili senokos, svyazannie s vikorchevivaniem pnei i kustarnika". *Systema i struktura skhidnoslovianskykh mov: zb. nauk. pr.* Vyp. 2. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, (2019): 34–47 [in russian].
- Statisticheskie tablitsi Rossiiskoi Imperii za 1858 god, vip. 2.* red. Artur Bushen. Sankt-Peterburg: Tipografiya K. Vulfa, 1863 [in russian].
- Statistika pozemelnoi sobstvennosti i naselennikh mest Yevropeiskoi Rossii: po dannim obsledovaniya, proizvedennogo statisticheskimi uchrezhdeniyami Ministerstva vnutrennikh del, po porucheniyu Statisticheskogo soveta.* Vip. 1: Gubernii tsentralnoi zemledelcheskoi oblasti. Sankt-Peterburg: Izd. Tsentralnogo statisticheskogo komiteta, 1880 [in russian].
- Stelmakh, Hryhorii. *Istorychnyi rozvytok silskykh poselen na Ukraini: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia.* Kyiv: Naukova dumka, 1964 [in Ukrainian].
- Taranets, Serhii. "Rozselennia ta sotsialno-ekonomichne stanovyshche staroobriadtsiv Volyni v XIX – na pochatku XX st.". *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 3 (2008): 75–86 [in Ukrainian].
- Teodorovich, Nikolai. *Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvei i prikhodov Volinskoi yeparkhii, t. 1: Uezdi Zhitomirskii, Novograd-Volinskii i Ovruchskii.* Pochaev: Tipografiya Pochaevo-Uspenskoii Lavri, 1888 [in russian].
- Teodorovich, Nikolai. *Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvei i prikhodov Volinskoi yeparkhii, t. 3: Uezdi Kremenetskii i Zaslavskii.* Pochaev: Tipografiya Pochaevo-Uspenskoii Lavri, 1893 [in russian].
- Tolkovii slovar zhivogo velikorusskogo yazika Vladimira Dal'a: v 4 t., 2-e izdanie, ispravlennoe i znachitelno umnozhennoe po rukopisi avtora, t. 2: I–O.* Sankt-Peterburg; Moskva: Tip. M.O. Volfa, 1881 [in russian].
- Torchynska, Nataliia i Torchynskyi, Mykola. *Slovnyk vlasnykh heohrafichnykh nazv Khmelnytskoi oblasti.* Khmelnytskyi: Avist, 2008 [in Ukrainian].

- Tsynkalovskyi, Oleksandr. “Materialy do arkeolohii Volodymyrskoho povitu”. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka*, t. CLIV: Pratsi istorychno-filosofichnoi sekti, za redaktsiieiu Ivana Krypiakevycha. Lviv, 1937: 183–240 [in Ukrainian].
- Valskaya, Blyuma. “Ob ekonomiko-geograficheskoy izuchenii Rossii v pervoi polovine XX veka”. *Voprosy geografii. Sbornik 10: Ekonomicheskaya geografiya SSSR*, red. Nikolai Baranskii. Moskva: OGIZ, 1948 [in Russian].
- Vitov, Mikhail. “O klassifikatsii poselenii”. *Sovetskaya etnografiya* 3 (1953): 27–37 [in Russian].

TPOLOGY OF RURAL SETTLEMENTS OF HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC VOLYN IN THE DOCUMENTS OF THE MID-XIX – EARLY XX CENTURY

Hryhorij RACHKOVSKYI

Ivan Franko National University of Lviv

The Chair of Ethnology

1 Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine

e-mail: hryhorij.ra@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3116-6268>

The article analyzes the main social types of rural settlements that have historically formed on the territory of historical and ethnographic Volyn: “selo”, “prysilok” (“vyselok”), “khutir”. However, the nomenclature of settlements in written sources was much more numerous. The type of rural settlement was most often determined by its socio-economic functions, which reflected the changes that took place at the local level in industry, trade, and agriculture. With the consolidation of settlements, part of the inhabitants moved to land outside the village, forming settlements. The process of formation of hamlets, which initially had the character of a temporary seasonal settlement on a remote area of one's own land, reflected population growth, the formation of new farms, management systems, etc. The construction of the railway network gave life to settlements that had the status of a railway station, junction, etc.

The source for the analysis of the set of names of the types of settlements that existed in the middle of the 19th century was the materials from the Volyn province for the compilation of “Lists of populated places” – a serial publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, which were distinguished by their informativeness and complete coverage of settlements. When studying settlements, a certain problem is the different interpretation of consonant terms that do not have local counterparts for conveying the semantic load of types of settlements, such as the Russian definitions of “derevnia” or “posiolok”.

In previous historical periods, this problem consisted in adapting the official terminology to local everyday usage. In local conditions, there was only a mechanical transfer of definitions of Russian origin, such as “derevnia” or “posiolok” as the designation of a certain part of rural settlements, without taking into account the socio-economic content of the settlement.

The terms denoting the types of settlements retain an important meaning in the study of rural settlements in Ukraine, as they help to clarify the history of the formation of the settlement structure and are derivatives of various socio-economic and historical-political conditions.

Keywords: historical-ethnographic Volyn, history, ethnology, rural settlements, town, village, farm, hamlet

Стаття надійшла до редколегії 07.05.2023

Стаття прийнята до друку 17.05.2023